

Куланбаева Назгуль Аскарбековна

И.Арабаева атындагы КМУнун кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Куланбаева Назгуль Аскарбековна

Магистрант кафедры кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Kulanbaeva Nazgul Askarbekovna

Master student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

МААНИСИ ДИФФЕРЕНЦИЯЛАНГАН КЕП ЭТИШТЕРИ

ГЛАГОЛЫ РЕЧИ С ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

SPEECH VERBS WITH DIFFERENTIATED SIGNIFICATION

Аннотация: Кеп этиштерине белгилүү бир маалыматты экинчи бир адамга жеткирүүнү билдирген мааниси же маанилик элементи бар этиштерди киргизебиз. Кеп этиштери семантикасы боюнча өтө ар түрдүү. Алар кепте активдүү колдонулуп, кыргыз тилиндеги этиштер системасында негизги орунда турат. Мааниси дифференцияланган кеп этиштери этиштердин семантикалык системасында негизги орунду ээлейт. Дүйнөнүн бардык тилдеринде этиштердин бул түрү кепте жыш колдонулгандыгы жана маанилүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат.

Аннотация: Глаголы включают себя глаголы речи, которые имеют значение или семантический элемент, означающие передачу определенной информации другому человеку. Глаголы очень разные по семантике. Они активно используются в речи и играют важную роль в системе глаголов кыргызского языка. Глаголы речи с дифференцированным значением занимают основное место в семантической системе глаголов. Во всех языках мира этот тип глаголов часто используется в речи и имеет важное значение.

Annotation: Verbs include speech verbs, which have a meaning or semantic element that means conveying certain information to another person. Verbs are very different in semantics. They are actively used in speech and play an important role in the verb system of the Kyrgyz language. Speech verbs with differentiated meanings occupy the main place in the semantic system of verbs. In all languages of the world, this type of verb is often used in speech and has an important meaning.

Негизги сөздөр: этиш, кеп этиштери, дифференцирленген маани, семантика, этимология, сүйлөшүү процесси.

Ключевые слова: глагол, глаголы речи, дифференцированное значение, семантика, этимология, процесс говорения.

Key words: verb, verbs of speech, differentiated meaning, semantics, etymology, speaking process.

Түрк тилдериндеги этиштердин семантикасы, алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү Н. К. Дмитриев [1962], Н. Гаджиева [1961], А. А. Коклянова [1961], Э. Тенишев [1961], А. А. Цалкаламанидзе [1987], М. Оразов [1983], Г. Кулиевдердин [1992] изилдөөлөрү арналган. Ал эми кыргыз тил илиминде бул категория жана анын лексика-семантикалык топтору атайын изилдөөнүн объектиси катары карала элек. Этиштердин лексика-семантикалык системасынан «сүйлөө, айтуу» семасынын астына бириккен кеп этиштери

өзгөчө кызыгууну жаратат. Кеп этиштери айрым адабияттарда «сүйлөө процессине байланыштуу этиштер» деген термин менен белгилүү. Этиштердин ичинен өзүнүн семантикасы менен айырмаланып турган кептеги этиштер өз ичинен 1) сүйлөшүү процессин билдирген кеп этиштери (де-, айт, сүйлө этиштери); 2) мааниси дифференцияланган кеп этиштери (сура, тилде, чакыр, кыйкыр, үндө); 3) эмоционалдык кеп этиштери (сок, мыңкылда, бапылда ж.б.) болуп үч топко бөлүнөт. Биз төмөндө мааниси дифференцияланган кеп этиштеринин семантикасына токтолмокчубуз:

Сура этиши. Бул этиш байыркы түрк жазма эстеликтеринде да кездешет, ошол себептен түрк тилдеринин жалпы лексикалык фондуна киргизебиз.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *soğ-* «спрашивать, расспрашивать» формасында кездешет: *er jütük sordī* «мужчина искал пропажу» [ДТС 507]. Азыркы түрк тилдеринде төмөнкүдөй фонетикалык варианттарда колдонулат: 1) *сора* – казак, түркмөн, ногой, өзбек тилдеринде; 2) *сура* – кыргыз, казак тилинин диалектисинде, тува, тофалар тилинде; 3) *суйа* – уйгур тилинин диалектисинде; 4) *һура* – башкыр тилинде; 5) *шыра* – чуваш тилинде.

Жогоруда белгиленгендей, жазма эстеликтерге *sor-* формасы мүнөздүү. Келип чыгышы боюнча, эң байыркысы *сора-*, билдирген негизги мааниси «суроо, сурамжылоо».

Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө **сура** этишинин бир нече мааниси белгиленген: 1) спрашивать «суроо, сураштыруу» - бардык түрк тилдеринде; 2) просить «суроо, өтүнүү» - кыргыз, казак, хакас ж.б. тилдерде; 3) требовать «талап кылуу» - карачай тилинде; 4) взыскивать «өндүрүп алуу» - Түркия түркчөсүндө; 5) властвовать, повелевать «бийлик кылуу, башкаруу» - кыргыз, каракалпак, өзбек жана уйгур тилинин диалектисинде; 6) сватать «куда түшүү» - алтай тилинде [Севортян, 332].

Сөз болуп жаткан этиштин генезиси жөнүндө бир жакту пикир жок. Э.Севортяндын пикири боюнча, *sor-* «спрашивать» маанисин, ал эми *сора-* ошол кыймылдын тездигин билдирген. Ал эми айрым илимпоздор, *сора* (монг. *soḡi-, soḡa-* < түрк.) монгол тилинен өздөштүрүлүп алынган деп эсептешет.

Сура этиши кыргыз тилинде өнүмдүү келип, андан негизги семасы сакталуу менен, мындай сөздөр жасалган: 1. сурак «допрос, дознание» - күбөлөрдөн сурак алуу; 2. сураккана «судилище»; 3. суракчы; 4. сураныч; 5. суранчаак; 6. сурамжыла.

Сура этишинин кыргыз тилинде төмөнкү маанилери белгилүү:

1. Бирөөдөн жооп алыш, бир нерсе жөнүндө айттырыш үчүн суроо кылып кайрылуу. «Атың ким?» – деп сурадым. Жаңылык сурайлычы.

2. Бир нерсе алуу же кандайдыр бир башка максат, иш боюнча өтүнүп кайрылуу, сурануу. Сурап ичкен тамагың, суу ичкен менен барабар. Ар кимден жол сурап, кайда барарын, кайсы жолго түшөрүн билбей адашып жүрүштү.

3. Бийлик жүргүзүү, башкаруу. Түбү сурап эл бийлеп, Жеп келгенден болбогун.

4. -ып+ кел- татаал конструкциясында келгенде «куда түшүү» маанисин билдирет: Абылай биздин кызды сурап келиптир.

5. Эгерде атоочтуктун -ган мүчөсү жалганса, анда куда түшкөн адамдын өзүн билдирет: Кызды сураганга бер, ээрди чапканга бер.

Жыйынтыктап айтканда, сура этишинин негизги мааниси азыркы кыргыз тилинде сакталган. Сүйлө этишинен айырмаланып, сура этишинен туунду сөздөр көп жасалганы менен, семантикалык жактан өнүгө алган эмес.

Тиле этиши. Бул этиш түрк тилдеринин орток лексикасына кирет. Жазма эстеликтерде *tilä-* фонетикалык вариантында кездешет. Анын эки мааниси белгилүү: 1) хотеть, желать,

стремиться, добиваться; 2) искать. *Sen edgü tilä* «стремись к добру»; *köñülüm avni tilär* «душа моя жаждет охоты» [ДТС 560].

Азыркы түрк тилдеринде төмөнкү варианттарда кездешет: түрк. дилемек, азерб. диләмәк, тув. дилээр, уйг. тилимәк, каз. тилеу, кырг. тиле-, тат. теләну, алт. тиле-, хак. тиле-, киле. Фонетикалык формасы орчундуу өзгөрүүгө учураган эмес, түрк тилдеринин түштүк тобунда гана биринчи тыбыш жумшарган.

Аталган этиштин бардык формалары үчүн жалпы маани «сууроо». Албетте, бул анын экинчи мааниси. Кыргыз тилинде тиле этишинин төмөнкү маанилери белгилүү: 1) Каалоо, тилек кылуу. Агасы мен, уулу мен, Аманын тилейт жанымын. 2) Сууроо, сурануу. Кайыр тиле. 3) Тилемчилик кылуу. Дубанадай тиленген жалактарды көргөмүн. 4) Өтүнүч маанисинде колдонулат.

Сөк- этиши. Сөк- этиши де-, айт, сура этиштери сыяктуу эле түрк тилдеринин орток лексикасына кирет. Ал байыркы түрк жазма эстеликтеринде ушул эле тыбыштык турпатта кездешет: *sök* “ругать, бранить, порицать”: *ol anı sökti* “он ругал его”; *nelüg söktim erki jazuqsiz kişig* «почему я бранил безгрешного человека» [ДТС 510].

Азыркы түрк тилдеринде айрым тыбыштык өзгөчөлүктөргө ээ: 1) сөк – кыргыз, казак, өзбек, каракалпак, уйгур, лобнор, алтай, хакас тилдеринде; 2) сүг – түркия түркчөсүндө; 3) сүк – татар тилинде; 4) һук – башкыр тилинде.

Жазма булактарда бул этиш *sök* формасында колдонулган. Ал эми сүк // сүг формасын тилдин өнүгүшүндөгү тыбыштык алмашуунун жыйынтыгы катары карашыбыз керек.

Э.Севортяндын этимологиялык сөздүгүндө сөк- этишинин төмөнкү маанилери белгиленген: 1) ругать, бранить «тилдөө, сөгүү» - дээрлик бардык түрк тилдеринде; 2) порицать «жактырбоо» - түркмөн тилинде; 3) клеветать «жамандоо»; 4) порочить «жаманатты кылуу» - хакас тилинде; 5) оскорблять «кемсинтүү, акарат кылуу» - алтай тилинде [Левитская, 2003:307].

Кыргыз тилинде сөк этиши семантикалык жактан өнүккөн эмес. Байыркы түрк тилдериндеги «сөгүү, тилдөө» мааниси сакталган. Башка семалары белгисиз.

Тилде этиши. Бул этиш тил- + -ла компоненттерден турат. Сөк этиши менен маанилеш. Жазма эстеликтерде кездешпейт. Кыргыз тилинде «жемелөө, урушуу, тил тийгизүү» маанилерин берет: Улууга жаман айтпаган, Кичүүнү тилдеп какпаган. Жеңижок жалаң чепкен кийген күнүм, Байбиче кошо тилдеп, күйгөн күнүм [КТТС 597].

Кабарла этиши. Бул этиштин уңгусу араб тилинен кабыл алынган сөз. Ал «билдирүү, маалымат» маанилерин берет: Кабар түшүп эл келсе, Көкөтөйдүн ашы деп, Журт кыжылдап термелсе (Манас). Кабар сөзүнөн кыргыз тилинде төмөнкү сөздөр жасалган: 1) кабарда (атоочтон этиш жасоочу -ла мүчөсү жалганып жасалган); 2) кабардар - бир нерсенин дарегин, дайнын, кабарын билген; 3) кабардаш – болуп жаткан, болгон окуядан маалыматы бар, кабары бар; 4) кабарман // кабарчы – кабар берүүчү киши [КТТС 257].

Кабарла этиши кыргыз тилинде «бир нерсенин дарегин, дайнын айтуу, билдирүү» маанилеринде колдонулат: Бир-бир баштан баяндап, Билдирип өтөм кабардап. Каттаган киши бар бекен, калың кыпчак көп элге кабардап салам айтканга? Кабарда//кабарла варианттарында кездешет. Мындан башка мааниси белгисиз.

Жарыяла этиши. Уңгусу «жар», жар сал, жарлык, жарыя, жарыялоо сөздөрү жасалган. Аталган кеп этиши байыркы түрк жазма эстеликтеринде кеңири колдонулган. Азыркы түрк тилдеринде жар, чар, йар фонетикалык варианттарында кездешет.

Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө анын төмөнкүдөй маанилери берилген: 1) клич «кыйкыруу, чакыруу, чакырык» (жарчынын) – кыргыз, ногой, каракалпак, алтай

тилдеринде; 2) извещение, объявление «маалымат, жарыя» - Түркия түркчөсүндө, өзбек тилинин диалектисинде; 3) крик «кыйкырык» - азербайжан, түркмтилдеринде; 4) приказ, приказание – алтай тилинде; 5) опасность, просьба, помощь (өтүнүч, жардам) - түрк тилинин диалектисинде; 6) ребенок, мальчик, парень «бала, жигит» - жазма эстеликтерде [ЭСТЯ 67].

Кыргыз тилинде «жарыя кылуу, кулактандыруу, көпчүлүккө билдирүү, маалим кылуу» маанисин берет. Сөздүн байыркы мааниси өзгөрүүгө учураган эмес, азыркы кыргыз тилинде ушул семасы менен белгилүү.

Чакыр этиши. Кыргыз тилинде төмөнкү маанилерде колдонулат:

1. Бир жерге келүүгө же барууга сунуш кылуу, сунуш кылып айтуу. Чакыргандан калба, өзүң басып барба. Чакырып күндө бирөө, Касым барат, Ошентип сагынышкан чери тарап.

2. Уюштуруу. Колхозчулардын чоң чогулушун чакырып туруп эле шайлап алабыз.

3. Үн катуу, үн салуу, кыйкыруу. Күкүгү таңшып чакырып, Көгөргөн дарак-бактарга. Мандайдан элик бакырат, Тоосунан улар чакырат [КТТС 667].

Үндө этиши. Аталган мааниси дифференцияланган кеп этишинин мындай маанилери бар:

1. Үн чыгаруу, унчугуу. сайроо. Кабагын карыш салып, үндөбөй үйүнө кетти. Байчечекей гүлдөсө, Шагында булбул үндөсө.

2. Чакыруу, чакырык кылуу. Эркелетип сылап коюп чачтарын, Кемпир-чалдар эмгекке үндөйт жаштарын.

3. Чакырып алуу, өзүнө келтирүү (колго багылган, тапталган алгыр куштарга карата). Ак шумкар учса асманга, Амалың болсо үндөп ал [КТТС 661].

Жогорудагы мисалдар көрсөткөндөй, кыргыз тилиндеги мааниси дифференцияланган кеп этиштери берген маанилери боюнча башка түрк тилдерине жакын.

Колдонулган адабияттар:

1. Дмитриев Н. К. Глаголы речи в языках тюркской группы [Текст] / Н. К. Дмитриев // Строй тюркских языков. -М., 1962. -С.570-576.
2. Гаджиева Н. З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках [Текст] / Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961.-С.232-260.
3. Тенишев Э. Р. Глаголы движения в тюркских [Текст] / Э. Р. Тенишев // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961.-С.261-276.
4. Кулиев Г.К. Семантика глаголов в тюркских языках [Текст] / Г. К. Кулиев. Автореферат докт. дисс. -Баку, 1992.
5. Оразов М. Семантика казахского глагола [Текст] / М. Оразов. Автореферат докт. дисс. - Алма-Ата, 1983.
6. Цалкаламанидзе А. А. Сематико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке [Текст] /А. А. Цалкаламанидзе. -Тбилиси, 1987.
7. Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов и др. - Ленинград: Наука, 1969. -676 с.
8. Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л, М, П, С» [Текст] / Л.Левитская. -М., 2003.
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. - Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Каратаева С.К.